

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE
PSS NR 18/2020 ISSN 2084-3011
DOI: 10.14746/pss.2020.18.15

Mirosława Hordy
University of Szczecin
mirosława.hordy@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-3833-5928

Data przesłania tekstu do redakcji: 17.12.2019
Data przyjęcia tekstu do druku: 27.01.2020

Język ciała we frazeologii polskiej i rosyjskiej

ABSTRACT: Hordy Mirosława, *Język ciała we frazeologii polskiej i rosyjskiej* (Body Language in Polish and Russian Phraseology). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 18. Poznań 2020. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, Adam Mickiewicz University, pp. 253–271. ISSN 2084-3011.

The article addresses the issue of a body language as a semiotic code and its reflection in systems of natural languages, in their phraseological resources. The material for analysis is phraseological units of contemporary Polish and Russian languages. The basis for comparison is the phraseological concept by Weronika N. Telia (В.Н. Телия) and linguistic works by Grigorij E. Krejdlin (Г.Е. Крейдлин). First and foremost, three types of signs of the body language are verbalised in subsystems under analysis: bodily symptoms, symptomatic and communicative gestures and a body position.

KEYWORDS: human body; body language; symptoms; gestures; somatic phraseological units; Polish language; Russian language

Ucieleśnienie to materializacja, istnienie dostępne zmysłom, dlatego nawet metafora ciała literatury staje się fizyczną dosłownością, bo ciało tekstu literackiego to obecnie również jego warstwa fizyczna, stworzona przez autora i funkcjonująca jako nienaruszalna edytorsko całość (Matuszyk, 2016, 99). *Ciało tekstualne* – nowa jednostka frazematyczna polszczyzny, odnotowywana przez Jana Wawrzyńczyka w jednym z tomów fotocytatów, występuje we fragmencie podającym powód cierpienia tożsamości ponowoczesnej, jakim jest

samo istnienie, odrzucenie bierności, stawienie oporu przemocy panjęzykowej. Wspomniany opór przejawia się w naruszaniu integralności *ciała tekstualnego*, które przeżycone jest (nie tylko na powierzchni, ale i wewnątrz) mnóstwem ustalonych reguł, znaczeń i przepisów (Wawrzyńczyk, 2015, 29, poz. 1044).

Ciało jako element konstytutywny jest warunkiem istnienia człowieka w świecie. Jak stwierdza Mieczysław Albert Krąpiec, organizm człowieka w swojej ontogenezie istnieje najpierw w porządku wegetatywnym, potem sensorycznym i intelektualnym, wciąż pozostając tym samym podmiotem. Świadomość własnego *ja* budzi się w człowieku poprzez kontakt ze światem zewnętrznym i przez interioryzację tego doświadczenia. Początkiem każdego aktu poznania jest sam podmiot poznający, a granice temu poznaniu wyznaczają możliwości ludzkiego ciała – od spostrzeżeń przez wyobrażenia po myślenie i samoświadomość (Krąpiec, 1999, 488–507, cf. Drwięga, 2005, 152–162, 177–184 i in.). Fenomen cielesności człowieka wynika z podwójnego statusu ciała – statusu podmiotu i przedmiotu. Jest ona jednocześnie cielesnym *ja* poznającym i *ja* poznawanym, dokładnie samopoznawanym. Po wyrwaniu cielesności naukom przyrodniczym uwidacznia się jeszcze inna dwojakość – ciało konstruuje człowieka i jest również przez człowieka „konstruowane”¹. Odwołując się do prac Michela Foucaulta, *jest ono napiętnowane historią*, jest konstrukcją społeczno-kulturową. W tym momencie powrócić można do przytoczonego cytatu. *Ciało tekstualne*, podobnie jak ciało ludzkie, jest integralnością podlegającą „regułom, znaczeniom i przepisom” na powierzchni – w swojej biologicznej fizyczności i wewnątrz – jako konstrukt niematerialny, psychiczny, mentalny, społeczny, kulturowy.

Język ciała był i jest stawiany w opozycji do języka werbalnego, uznawany za przejaw natury wobec tego drugiego jako przejawu kultury. Charakteryzowała go jeszcze inna opozycja – pierwotność języka ciała wobec wtórności systemów werbalnych, powstałych jako rozwinięcie tych pierwszych (J. Derrida, E.B. Tylor, A.J. Greimas, R. Birdwhistell, E. Fromm, M. Merleau-Ponty i in.). Uważany był za zewnętrzny przejaw stanu wewnętrznego człowieka, nieintencjonalny, przypadkowy, niepodlegający kontroli jak język werbalny, w epoce przedkartyżjańskiej – za przejaw stanu duszy (Brocki, 2015, 63). Jego uniwersalność wiązana była z uwarunkowaniami genetycznymi, zachowaniem instynktownym (D. Morris), choć jak wykazał Marcel Mauss, mimo iż jedzenie jest czynnością instynktowną, różne kultury wykształciły różne sposoby jedzenia (europejska i azjatycka).

¹ Przez wymogi odnośnie do wyglądu, ubioru itp. Cf. współczesną dietetykę.

W badaniach antropologicznych ostatnich dziesięcioleci, opartych na pansemiotycznym charakterze zjawisk kulturowych, język ciała, jak i samo ciało analizowane są w szerokim kontekście tworzenia sensów, nie tylko zachowań komunikacyjnych (Brocki, 2015, 66). Język ciała nie tyle stanowi kod uniwersalny, co część tożsamości kulturowej, według Edwarda Halla (1994, 121) – istotę etniczności. Umberto Eco (1996, 386–387) podkreśla kulturowe i społeczne osadzenie znaków, w tym znaków ikonicznych bazujących na podobieństwie, uznając, że nawet ich rozumienie zdeterminowane jest przez konwencję społeczną, istniejący system oznaczania.

Język ciała jest uwarunkowany przez kulturowe wyobrażenia ciała ludzkiego. Jest on kodem niewerbalnym, na który składają się zachowania znaczące (semiotyczne), a więc interpretowane przez nadawcę i odbiorcę jako komunikaty (tzn. zachowania intencjonalne lub mające sens) (Brocki, 2015, 74). Dale G. Leathers definiuje komunikację niewerbalną jako polegającą na wykorzystaniu przez osoby, będące we wzajemnej interakcji, systemów komunikacyjnych wzrokowych, pozawzrokowych i słuchowych, a także ich podsystemów. W obrębie systemu wzrokowego wyróżnia: system kinezny (ekspresja twarzy, zachowań wzrokowych, gestów), proksemiczny (wykorzystanie przestrzeni, odległości, terytorium dla celów komunikacji) oraz podsystem wykorzystujący przedmioty (obejmuje wygląd zewnętrzny twarzy i ciała, wszystko, co mówiący może wykorzystać, aby zmienić swój wygląd). System słuchowy obejmuje zaś: głośność, ton, barwę, tempo, trwałość, rytmiczność, artykulację, wymowę i ciszę (Leathers, 2007, 27–29).

Istotą semiotycznych podziałów znaków jest związek formy materialnej samego znaku i znaczenia. W tej płaszczyźnie znaki językowe to symbole, znaki motywowane konwencją, niemotywowane realnymi związkami między znaczeniem jednostki językowej i jej formą. Są one jednak środkami przekazu znaczeń innego typu kodów semiotycznych, w tym języka zachowań związanych z ciałem.

Badacze wpływu czynnika ludzkiego na język naturalny, tj. antropologizacji, wyróżniają dwa jego typy: pierwotny – wpływ cech psychofizjologicznych i innych, właściwych człowiekowi, który odzwierciedla się w konstytutywnych cechach języka, oraz wtórny – wpływ na język różnych obrazów świata: religijno-mitologicznego, filozoficznego, naukowego,

artystycznego, tj. różnych subkodów kultury (Серебренников, 1988, 11, cf. Гак, 1977, 74). W językoznawstwie kognitywnym przedpojęciowe schematy wyobrażeniowe, których źródłem jest ciało człowieka, nazywa się fenomenem pierwotnej antropologizacji². Schematy te obejmują również aspekt aksjologiczny poznania ludzkiego. Jak konstatuje Weronika N. Telija:

Язык окрашивает через систему своих значений и их ассоциаций концептуальную модель мира в национально-культурные цвета. Он придает ей и собственно человеческую – антропоцентрическую интерпретацию, в которой существенную роль играет и антропометричность, т.е. соизмеримость универсума с понятиями для человеческого восприятия «масштабами» мира, его образами, эталонами и символами, в том числе и теми, которые получают статус ценностно определенных стереотипов (Телия, 1996, 135).

W badaniach innych nurtów lingwistycznych zjawisko antropologizacji języka identyfikowano w historycznym procesie powstawania określonych grup znaczeniowych zasobu leksykalnego języków naturalnych. Jedną z grup pierwotnych stanowi leksyka nazywająca świat materialny, w tym leksyka somatyczna (cf. Krawczyk-Tyrpa, 1987, 25).

Поскольку внутренний мир человека моделируется по образцу внешнего материального мира, основным источником психологической лексики является лексика «физическая», используемая во вторичных метафорических смыслах (Арутюнова, 1976, 95).

Antropomorfizm myślenia ludzkiego ujawniają również wtórne znaczenia nazw części ciała, w tym ich wykorzystanie jako nazw jednostek miar (Jurkowski, 1983, 49).

Nazwy części ciała należą do jednej z najliczniej frazeologizowanych grup leksykalnych, co pokazują opracowania zasobów frazeologicznych różnych języków (v. tylko opracowania monograficzne języków słowiańskich: Krawczyk-Tyrpa, 1987; Валодзіна, 2009; Горды, 2010, 12–13; Baláková, 2011; Michow, 2013, 9–16). Szczególny status jednostek frazeologicznych w systemie języka naturalnego wynika z wtórności same-

² „Przedpojęciowe schematy wyobrażeniowe są bardziej abstrakcyjne jako wzory (czy też struktury) organizujące nasze doświadczenia umysłowe. Przejawiają się w zachowaniu naszego ciała, jego przemieszczaniu się w przestrzeni, w manipulowaniu przedmiotami i w interakcji” (Krzyszowski, 1994, 30).

go procesu frazeologizacji, który polega na użyciu istniejących jednostek leksykalnych w funkcji nowej nazwy. Jak podają teoretycy nominacji językowej (A.A. Ufimcewa, N.D. Arutiunowa, W.A. Gak, W.N. Telija)³, proces ten jest zawsze zapośredniczony i motywowany, ponieważ jednostka frazeologiczna odnosi się do określonego nominatu (przedmiotu, zjawiska rzeczywistości nazywanej) tylko przy jednoczesnej aktualizacji określonej grupy jednostek – leksemów, które są jej komponentami – i odnosi się do niego poprzez jednostki tej grupy. Relacja motywacji frazeologicznej, według W.N. Teliji, ujawnia się na dwóch płaszczyznach znaczenia frazeologicznego: sygnifikacyjnej i denotacyjnej. Pierwsza – pozwala określić elementy znaczeniowe komponentu, aktualizowane w znaczeniu tworzonej przez niego jednostki frazeologicznej, druga – określa pseudodenotat (quasi-denotat), poprzez który frazeologizm odsyła do denotatu (nominatu).

W roku 1969 Leonid I. Rojzenzon i I.W. Abramiec zwrócili uwagę na zjawisko jednoczesnej homonimii w zasobie frazeologicznym języka, polegające na współlistnieniu znaczenia dosłownego i przenośnego frazeologizmu (Ройзензон, Абрамец, 1969, 54–63). Cecha ta określana jest w literaturze przedmiotu jako dwuplanowość (Мокиенко, 1989, 157), dwupłaszczyznowość czy dwuprzestrzenność (Chlebda, 1991, 97–98) i wiąże się z pojęciem obrazowości (Мокиенко, 1989, 157, cf. Chlebda, 1991, 99). Walerij M. Mokiенko podkreśla, że bez znaczenia dosłownego nie można pojąć znaczenia transformacji semantycznej, która zachodzi w procesie frazeologizacji, nie można zrozumieć „pierwotnego obrazu”. W wielu przypadkach rekonstrukcja tego obrazu jest możliwa tylko w analizach historycznych i etymologicznych (Мокиенко, 1989, 161). Rojzenzon i Abramiec wskazują trzy grupy jednostek, w których występuje zjawisko jednoczesnej homonimii. To jednostki nazywające: 1) gesty i mimikę (*пожимать плечами, махнуть рукой* itp.); 2) działania rytualne (*встречать хлебом-солью* i in.) oraz 3) działania symboliczne (*выкинуть белый флаг* itp.) (Ройзензон, Абрамец, 1969, 54–63).

We frazeologii polskiej jednostki o takich właściwościach nazywa się, zgodnie z typologią motywacji frazeologicznej Andrzeja Marii

³Założenia teorii przedstawiono w monografii *Языковая номинация. Общие вопросы* (Серебренников, Уфимцева, 1979).

Lewickiego (1982, 31–39), jednostkami o motywacji globalnej, których podstawę stanowi czytelna metafora lub metonimia. Jednym z podtypów tej grupy są zwroty nazywające sytuację komunikacyjną, która jako całość podlega procesowi metaforyzacji. Znaczenie metaforyczne takich jednostek tożsame jest z treścią, jaką posiadają sytuacje odzwierciedlone zwrotem. Wewnętrzna forma takiej jednostki odnosi się do gestu, sytuacji, działania, zachowania; znaczenie – do znaczenia tego gestu, sytuacji, działania, zachowania. Frazeologizm jest więc znakiem znaku. Ten typ motywacji Lewicki nazywa motywacją globalną symboliczną (Lewicki, 1985, 13–21). Określenie „symboliczny” w pracy L.I. Rojzenzona i I.W. Abramca oraz w pracach A.M. Lewickiego nie odnosi się do tego samego pojęcia. W pierwszym przypadku określa podtyp sytuacji ze względu na źródło jej znaczenia (rytuały, sygnały, gesty), w drugim – odwołuje się do funkcji znakowej, nazywanej symboliczną, funkcji zastępowania jednych elementów drugimi. Jednostki takie określane są jako niemotywowane znaczeniem komponentu, ponieważ obraz przekazywany przez komponenty przynależy do konkretnej kategorii onomazjologicznej.

Odmiernym typem motywacji frazeologicznej jest motywacja komponentowa, gdy znaczenie jednostki powstaje w rezultacie semantycznych transformacji komponentów, tj. cechy semantyczne komponentów uczestniczą w tworzeniu znaczenia frazeologicznego (motywacja leksykalna i stereotypowa według A.M. Lewickiego). Tego typu jednostki frazeologiczne gwar polskich szczegółowo analizuje Anna Krawczyk-Tyrpa. W kontekście problemu języka ciała podkreślić należy, że wyekscerpowany przez badaczkę zbiór jednostek gwarowych z komponentem somatycznym liczy około 10 000 jednostek, z czego tylko około 3000 to jednostki motywowane cechami znaczeniowymi somatyzmów (Krawczyk-Tyrpa, 1987, 38). Pozostałe uznać należy za motywowane globalnie. Istotną grupę wśród nich stanowią jednostki mimiczne i gestyczne, opisane w poniższej publikacji (Krawczyk, 1983).

Język ciała werbalizowany jest więc frazeologicznie w jednostkach z komponentem somatycznym o motywacji globalnej, „ponadśłownym” typie transformacji znaczeniowej, w których sytuacja, zobrazowana znaczeniem komponentów, należy do określonego kodu kulturowego (Телия, 1996, 181). Ciało człowieka – jego wygląd, postawa, układ, ruch – stanowi quasi-denotat nazwy frazeologicznej.

Badacze języka ciała Svetlana A. Grigorjewa, Nikolaj W. Grigorjew i Grigorij E. Krejdlin⁴ za jednostki systemu gestycznego uznają gesty, mimikę i pozy. Ogólnie nazywają je gestami i indeksują w słowniku, za podstawową jednostkę opisu leksykograficznego przyjmując *kinem* – jednostkę niewerbalną, posiadającą tylko jedno znaczenie (Григорьева, Григорьев, Крейдлин, 2001, 16). Gestem jest każdy intencjonalny lub mogący być wykonany intencjonalnie ruch ciała. Założenia słownika w aspekcie leksykograficznym odwołują się do teorii modeli lingwistycznych „Sens↔Tekst” Igora A. Mielczuka i Aleksandra K. Żółkowskiego, prac Jurija D. Apresjana i Moskiewskiej Szkoły Semantycznej oraz Andrzeja Bogusławskiego i Polskiej Szkoły Semantycznej. Jego celem jest pełny, dokładny i jasny opis znaczeń gestów codziennych, ich związków z innymi gestami oraz językowymi analogami. Gest jak każdy znak posiada znaczenie i formę, syntaktykę i pragmatykę. Tak jak znaki językowe może oznaczać przedmioty, działania itp. Znaczenie gestów, podobnie jak znaczenie jednostek werbalnych, różni się od ich funkcji społecznej, komunikacyjnej i warunków konkretnego użycia tekstowego.

W aspekcie ideograficznym informacje kodowane przez rosyjskie gesty przedstawione w słowniku tworzą dwie grupy: informacje o świecie oraz informacje o mentalnym (intelektualnym i psychologicznym) stanie gestykującego. W grupie pierwszej wyróżnia się: nazwy osób (np. *ja*, *ty*), nazwy zwierząt (cf. ikoniczne przedstawienia zająca czy skaczącej żaby) oraz nazwy przedmiotów (np. nożyce, papieros, szklaneczka). Ponieważ w rosyjskim języku gestów trudno rozdzielić nazwy rzeczownikowe od czasownikowych, wyróżnia się gesty informujące o świecie i kodujące semantyczne predykaty: działania (‘резать’, ‘курить’, ‘идти’, ‘слушать’ i in.), cechy (‘глупый’, ‘толстый’), stany (np. ‘наелся’, ‘надоело’, ‘сонный’), relacje (‘связь’, ‘там’, ‘дружба’, ‘любовь’ i in.), a także kwantyfikacje (‘много’, ‘весь’ i in.). Gesty kodujące stany mentalne dzielą się na grupy semantyczne: informujące o zamiarach gestykującego (groźba, pytanie, odpowiedź i in.), o myślach (np. wątplenie, niedowierzanie adresatowi), o uczuciach i o ocenach (Григорьева, Григорьев, Крейдлин, 2001, 14). Słownik nie zawiera

⁴Koncepcja gestu G.E. Krejdlina stała się podstawą licznych analiz związków frazeologicznych różnych języków, cf. Козеренко, 2000; Куличенко, Королевская, 2017.

gestów, które nie mogą mieć znaczenia bez kontekstu werbalnego i nie są bez niego używane, jak np. ‘ręce w pozycji otwartej, dłonie skierowane do góry i lekkie pochylenie w kierunku adresata’ – gest komunikujący, że gestykulujący zaraz po wykonaniu gestu wprowadzi do rozmowy nowy temat. Towarzyszą mu słowa: *A менерь...*, *<A>вот сейчас...* i in. Nie obejmuje również gestów fatycznych, podtrzymujących czy regulujących dialog. Gesty w definicji słownika rosyjskiego to znaki mające formę fizyczną właściwą ruchom oraz konwencjonalne znaczenie. Są one środkiem nominacji równym słowu.

Badacze dzielą gesty zawarte w słowniku na komunikacyjne i symptomatyczne. Pierwsze to ruchy intencjonalne: deiktyczne (wskazujące obiekt, pokazujące wielkość, najstarsze i wykazujące dużą symetrię w różnych kulturach), związane z etykietą (wskazujące na hierarchię grupy) oraz gesty komunikacyjne ogólne, neutralne sytuacyjnie. Gesty symptomatyczne sytuują się na pograniczu ruchu fizjologicznego i gestu komunikacyjnego, jak np. *сжать губы* jako wyrażenie gniewu czy *кусать губы* jako wyrażenie złości i podenerwowania. O ich przynależności gestycznej decyduje czynnik wolicjonalny – mogą one być intencjonalnie wykonane w celu oznaczenia konkretnej emocji. Nie wchodzą w zakres języka gestów, opisywanego w słowniku, symptomy niezależne od woli, na przykład zaczerwienienie policzków jako wyraz wstydu, wchodzą zaś gesty symptomatyczne, jak zakrycie twarzy wyrażające wstyd. Symptomy fizjologiczne mogą odkryć człowieka bez jego woli, gesty – wyrażać emocje, których gestykulujący realnie nie odczuwa lub które maskuje, wykonując gest.

W definicji autorów słownika gestem jest wolicjonalny ruch części lub całego ciała, co nie wyczerpuje stosowanego przez nas pojęcia język ciała, którym określamy system wolicjonalnych ruchów, a także niewolicjonalnych zmian i odczuć cielesnych. W tym drugim przypadku to nie człowiek komunikuje ciałem, a samo ciało komunikuje sobą. Znaki – symptomy cielesne – oparte są na realnym związku, realnej styczności symptomu i stanu. Są licznie werbalizowane w zasobie frazeologicznym współczesnego języka polskiego i rosyjskiego. Należą do nich, między innymi, nazwy stanów emocjonalnych poprzez odczucia fizjologiczne, np.: 1) strachu, przerażenia przez: a) dreszcze, mrowienie np.: *ciarki chodzą po plecach; skóra na kimś cierpnie; coś idzie komu po szpiku; мурашки бегают по*

*спине*⁵; w tym przez odczucie unoszenia się włosów na skutek obkurczania mieszków włosowych: *włosy stają <dęba> na głowie; włosy jeżą się na głowie; волосы становятся дубом кому*; b) odczucie chłodu: *krew krzepnie [lodowacieje, stygnie, zastyga, ścina się] w kimś, w czyich żyłach; mrozi [ścina] coś krew <w żyłach>; кровь стынет (леденеет, холодеет) в жилах у кого; мороз по коже дерет*; c) zatrzymanie bicia serca: *serce zamiera*; d) ścisku w gardle, w klatce piersiowej: *coś ściska [dławi] w gardle; coś ściska w piersi*; e) zaburzeń widzenia: *mieć mroczyki przed oczami; в глазах темнеет у кого; свет померк в глазах чьих*; f) drżenia kończyn: *łydki [kolana] trzęsą się komu; поджилки трясутся*; 2) zdenerwowania przez odczucie: a) przyspieszenia krążenia krwi, np. *krew uderza do głowy; wzburzyć w kim krew; krew burzy się [kipi, gra, wre] w kimś; krew nagła kogo zalewa; krew pulsuje w żyłach; кровь бросилась в голову кому; кровь играет в ком [кипит, бродит, горит]*; b) gorąca: *krew nabiega [napływa] do twarzy; krew oblała kogo, czyją twarz; кровь играет в ком [кипит, бродит, горит]*; c) przyspieszonego bicia serca: *serce wali młotem w piersi; serce wyskakuje z piersi*, d) zaczerwienienia na twarzy, np. *krew nabiega [napływa] do twarzy; krew oblała kogo, czyją twarz; кровь бросилась в лицо чье, кому; наливаются кровью*; wstydu przez zaczerwienienie twarzy: *krew oblała kogo, czyją twarz; кровь бросилась в лицо чье, кому* i in. Podobnie symptom przyspieszonego wydzielania śliny w stanie głodu czy oczekiwania na coś smacznego jest podstawą do nazywania tych stanów: *<aż> ślinka (ślina) cieknie [idzie, leci, napływa] komu do ust na co (na widok czego); połykać [przełykać] ślinkę; слюнки текут [потекли] у кого, глотать слюнки* (pełny opis porównawczy w aspekcie ideograficznym i motywacyjnym zasobu frazeologicznego języka polskiego i rosyjskiego z komponentem somatycznym w: Горды 2010).

Symptom werbalizowany może być przez znaczenia dosłowne komponentów frazeologizmu, jak w jednostkach *połykać [przełykać] ślinkę, глотать слюнки* lub przenośne, jak we frazeologizmach *krew burzy się [kipi, gra, wre] w kimś, кровь играет в ком [кипит, бродит, горит]*. Znanym jest fakt występowania różnych mechanizmów transformacji znaczeniowej w jednej jednostce frazeologicznej (metaforyzacji, metonimizacji, symbolizacji) (cf. Гаврин, 1974; Телия, 1996, 81; Antas, 2013,

⁵ Materiał językowy zaczerpnięto ze słowników podanych w spisie źródeł.

180–182; Kraśnicka-Wilk 2019). W odniesieniu do rozróżnienia płaszczyzny denotacyjnej i sygnifikacyjnej frazeologizmu stwierdzić można, że na płaszczyźnie denotacyjnej przeniesienie znaczenia w powyższych parach jednostek następuje poprzez proces metonimizacji symptom – stan, na płaszczyźnie sygnifikacyjnej w drugiej parze jednostek dochodzi metaforyzacja – przyspieszone krążenie krwi i uczucie ciepła oddają komponenty czasownikowe polskie: *burzy się, kipi, gra, wre* i rosyjskie *упрает, кинут, бродит, зопут*.

Weronika N. Telija ze względu na kryteria funkcyjno-nominacyjne wyróżnia trzy typy metafor frazeologicznych: identyfikującą, konceptualną i obrazową. Pierwsza tworzy deskryptywny (konkretny, portretujący) typ znaczenia, oparty na realnym podobieństwie i wykorzystujący modus *jak*⁶. Modus fikcyjności zredukowany zostaje w niej do porównania ujawniającego się na płaszczyźnie obrazowo-asocjacyjnej. Ten typ aktywny jest w sferze oznaczania rzeczywistości bezpośrednio doświadczanej przez zmysły. Mechanizm metaforyczny wzbogaca zasób leksykalny języka w zakresie nazw „obiektów naturalnych”, artefaktów, działań relatywnych i uczuć, ich cech jakościowych i dynamicznych. Do tego typu metafor należą frazeologizmy z komponentem somatycznym: *мурашки по коже побежали, кровь с молоком*, a także jednostki o semantyce lokacyjnej *бок о бок* (стоять), *под боком* (жить), *под рукой* (находиться), *под носом* (находиться), i temporalnej *во мгновение ока*. Ten typ znaczenia służy w komunikacji do wskazania na element rzeczywistości i gwarantuje postrzeganie świata jako „obiektywnie” danego (Телия, 1996, 141–142). Ze względu na realną styczność denotatu i quasi-denotatu takich jednostek grupa symptomów cielesnych werbalizowanych przez jednostki frazeologiczne tworzy tego typu metafory identyfikujące, właściwie metonimie. Obrazowość metonimii – pisze W.N. Telija w swojej wcześniejszej pracy – „не нуждается в гипотезах о подобии, в допущении фиктивности исходного образа, поскольку он и в реальности сохраняет ассоциативную смежность с новым обозначаемым» (Телия, 1988, 182; cf. Hordy 2006).

⁶Podstawą klasyfikacji funkcjonalno-nominacyjnej jest identyfikacja motywu procesu metaforyzacji, intencja twórcy metafory i przekształcenie zgodnie z nim modusu fikcyjności. Modus fikcyjności – to dopuszczenie podobieństwa, sens, który wyraża forma *как если бы* (Телия, 1996, 137, 140).

Gesty symptomatyczne i komunikacyjne werbalizowane frazeologicznie w językach blisko spokrewnionych, jakimi są język polski i rosyjski, wykazują się dużą, aczkolwiek nie pełną symetrycznością (cf. Горды 1997). Do symetrycznych należą: *nadąć [nadymać] usta (policzki)* – *надуть губы, trugać oczami (rzęsami)* – *захлопать [заморгать] глазами (ресницами), zrobić wielkie oczy* – *сделать большие глаза, oczy wylażą z głowy (z orbit)* – *глаза на лоб лезут, глазом не ведет – bez trugnięcia okiem, делать [сделать] брови домиком, поднимать [поднять] брови* – *chmurzyć [nachmurzyć, najeżyć, ścierać, zmarszczyć] brwi, zamknąć oczy* – *закрывать лицо руками* – *закрывать [заслонить] лицо руками, stuknąć się w czoło (głowę)* – *постучать [ударить, хлопнуть] себя по лбу, brać się [chwycić, łapać] za głowę* – *хвататься за голову, drapać się [поддрапать] по голове* – *чесать затылок, Głowa do góry!* – *Выше голову!*; *schylać [spuszczając] głowę* – *склонить голову, kłaniać w dłonie* – *хлопнуть в ладони, machnąć ręką* – *махнуть рукой; trzeć [zacierać] ręce* – *потирать руки, położyć palec na ustach* – *приложит [поднести, приставит, прижат] палец к губам, stać z wyciągniętą ręką* – *стоять с протянутой рукой, podpisywać się obiema rękami* – *двумя руками, podnieść rękę* – *поднять руку, poжать plecami* – *wzruszyć ramionami* i in.

Niektóre gesty towarzyszące stanom emocjonalnym wspólne są nawet odległym grupom językowym i kulturowym. Muzułmanie, np. Arabowie, Turcy, Persowie gestem gryzienia palców wyrażają stan bezsilnej złości, żalu za czymś bezpowrotnie straconym. Taki gest werbalizowany jest frazeologizmem języka polskiego *gryźć palce*. W języku rosyjskim natomiast występuje jednostka frazeologiczna *кусать локти* – dosł. ‘gryźć łokcie’ o znaczeniu ‘жалеть о чем-л. безнадежно утраченном, упущенном, непоправимом’, tożsamym ze znaczeniem arabskiego i polskiego gestu gryzienia palców. Jednostka frazeologiczna języka rosyjskiego wywodzona jest od przysłów: *Близок локоть, да не укусишь, Своего локтя не укусишь*, które mówią o rzeczy wydawałoby się lekko osiągalnej, a jednak niemożliwej. Etymologicznie wiąże się frazeologizm *кусать локти* ze znaczeniem bezsensowności wynikającym z przysłów, a jego znaczenie eksplikuje się jako żal za czymś, co nie mogło się zdarzyć (eksplikacje etymologiczne frazeologizmów rosyjskich podaje za: Бирих, Мокиенко, Степанова, 1998).

Wyrazem głębokiego zamyślenia, wejścia w siebie samego, wytężonej uwagi w folklorze turecko-osmańskim jest gest pociągania się, gładzenia po brodzie. Rozmyślanie i obawa wyrażają się gestem ręki przyłożonej do twarzy. W słowiańskiej tradycji człowiek prosty w stanie zatroskania, zastanawiania się, szukania wyjścia drapie się po głowie, co oddaje polska jednostka *drapać się po głowie* i jej rosyjski odpowiednik *чесаться в затылок*. Mimo iż są one ekwiwalentami, w języku rosyjskim frazeologizm precyzuje część głowy, w którą człowiek się drapie. Jest nią *затылок* czyli jej tylna część – potylicy. Jak podaje T. Kowalski zgodnie z wierzeniami tureckimi od strachu robią się pęknięcia na ustach, co można odnieść do odruchu gryzienia, przygryzania warg w stanie wstydu, żalu, smutku w polszczyźnie. U wszystkich muzułmanów spotyka się wierzenie, że ze smutku i strapienia człowiekowi czarnieje twarz, a cierpienia moralne wyciskają z człowieka krew zamiast łez. Gniew zaś i niechęć wobec kogoś zgodnie z arabskimi wierzeniami lokalizują się w nosie, tak jak wszystkie afekty związane z natężeniem respiracji (Kowalski, 1997, 149–155). Choć odmiennie lokalizowane cieleśnie są w kulturze arabskiej emocje negatywne, proces ich umiejscowienia jest uzasadniony fizjologicznie i pokazuje metonimiczną bazę znaczeń somatycznych.

Ruch kiwnięcia, skinienia głową jako jednostka kinezyczna werbalizowana frazeologizmami *кивнуть головой* – *kiwnąć [skinąć] głową* może mieć kilka wariantów wykonania i tym samym kilka znaczeń tożsamyh polskiej i rosyjskiej wspólnocie. Nieznaczne pochylenie głowy do przodu i cofnięcie jej do pozycji pionowej jest znakiem zgody, potwierdzenia, rozumienia wypowiedzi adresata gestu i gotowości dalszego słuchania. Szybki ruch głową w górę lub jednokrotne pochylenie jej do przodu i podniesienie, któremu może towarzyszyć lekkie pochylenie tułowia do przodu to znak powitania. Ruch głowy wykonywany bez nachylenia ciała stosowany jest w sytuacjach równego statusu gestykulującego i adresata, z nachyleniem – wobec adresata o wyższym statusie społecznym niż gestykulujący. Szybkie i lekkie skłonienie głowy, w kierunku jakiegoś obiektu i powrót do pozycji wyjściowej, któremu może towarzyszyć ruch oczu, wzniesienie brwi to gest wskazania: *pokazać oczami* – *показать глазами*, obok manualnych *pokazać ręką (palcem)* – *показать рукой (пальцем)* (Григорьева, Григорьев, Крейдлин, 2001, 59–64).

Odwracanie się od adresata całym ciałem i głową, bądź odwracanie samej głowy, w taki sposób, że nie widzi on twarzy w obu opisywanych językach jest wyrazem lekceważenia, pogardy czy odmowy: *odwrócić się plecami do kogo; pokazać plecy komu; повернуться спиной* i przeciwnie frazeologizmy *odwrócić się twarzą do kogo, do czego; повернуться лицом к кому, к чему* nazywają przyjętą formę komunikowania się w kontakcie bezpośrednim. Wyraża ona uwagę, szacunek i równość. Przestrzegano jej również podczas bitew i pojedynków. Dlatego frazeologizmy *wbić komu nóż w plecy – нож в спину кому* oznaczają podstęp, zdradę, postępowanie niegodne. Postawa zwrócona twarzą w twarz jest również wyrazem uczciwości i odwagi.

„На протяжении истории многие жесты проходят путь от иконических знаков до символических, от выражения конкретных «простых» значений с помощью иконических форм к выражению самых абстрактных идей” – piszą autorzy słownika gestów rosyjskich (Григорьева, Григорьев, Крейдлин, 2001, 168), a N.D. Arutiunowa, wykazując semantyczne i semiotyczne związki metonimii i symbolu, stwierdza: „Если образы складываются, то символами *становятся, до символа возвышаются, поднимаются, вырастают, разрастаются*” (Арутюнова, 1990, 26). Proces ten ilustruje historyczny rozwój znaczeń gestów ręki. Podstawowym znaczeniem gestu podania ręki jest w kręgu kultury europejskiej powitanie, ale również znak zgody, pokoju, zrozumienia, przyjaźni, czy miłości. Położenie ręki na głowie przez osobę duchowną lub wyższej rangi oznaczało odpowiednio poświęcenie, błogosławieństwo, czy przekazanie urzędu następcy. Wyciąganie jednej ręki przed siebie zwróconej wewnętrzną stroną do dołu – to znak władzy, nadprzyrodzonej siły, w tym rzucania przekleństwa, obie ręce wyciągnięte w ten sposób przed siebie to znak wszechmocy. Ręka wyciągnięta przed siebie, ale odwrócona wewnętrzną stroną ku górze jest znakiem prośby, dwie ręce w tej pozycji zaś to już znak błagania i bezsilności. Skrzyżowanie dłoni lub ich złożenie na piersi zwróconych w górę jest zaświadczeniem w XI wieku symbolem modlitwy chrześcijańskiej. Ręka przyłożona do ust to pierwszy chrześcijański symbol tajemnicy zmartwychwstania, później sekretu i milczenia w ogóle. Magiczne pochodzenie posiada gest klaskania w dłonie w celu ściągnięcia deszczu i wyciągnięcie dłoni z rozłożonymi palcami przed siebie, wewnętrzną stroną skierowanej na zewnątrz na znak

obrony przed złą siłą, „złym okiem” (Kopaliński, 1990, 350–351). Ten ostatni szeroko stosowany jest we współczesnej komunikacji niewerbalnej jako znak „stop”, zatrzymania kontaktu, przerwania mówienia interlokutora lub przerwania fizycznego działania partnera kontaktu.

Weronika N. Telija proces powstawania znaczenia frazeologicznego podobnych jednostek określa jako metaforyczno-obrazowy, oceniająco-ekspresywny. To typ metafory konceptualnej, która tworzy znaczenia abstrakcyjne, nowe idealne obiekty, ale jej znaczenie wynika z konkretnego kontekstu, np. dopełnienie konceptu ‘umrzeć’ konotacjami kulturowymi – chrześcijańskim pojmowaniem śmierci – tworzy nowy koncept ‘umrzeć’ o znaczeniu chrześcijańskim⁷. Źródłem znaczeń stają się kody społeczne, obrzędy, rytuały, wierzenia, religie, np. *prosić o rękę, dać [odać] rękę, просить руки, дать руку; посылать голову пеплом, związać ręce stulą, nałożyć ręce, położyć ręce na głowie*, czy wyrażenie *nosić na rękach, носить на руках*, związane z obyczajem przenoszenia panny młodej w dniu ślubu przez próg domu męża i przesądem, że duchy przodków, żyjące na progu domu mogą rozgniewać się na niewiastę, tj. obcą, gdy ona sama przekroczy próg domu (Бирих, Мокиенко, Степанова, 1998, 501).

Starożytny rytuał obmywania rąk wykonywany przez sędziów i oskarżycieli jako znak bezstronności, szczególnego znaczenia nabierał w przypadku niezgody z ogłoszonym wyrokiem, gdyż zdejmował odpowiedzialność z osoby wykonującej go. Obmywanie ciała jako czynność fizycznego oczyszczenia uzyskało w nim znaczenie abstrakcyjne, symboliczne – oczyszczenia moralnego. Znaczenie oczyszczenia duchowego i rozpoczęcia nowego życia ma w sakramencie chrztu. Jednakże sam gest obmywania rąk nie tylko po raz kolejny ilustruje rozwój znaczeń somatycznych, ale wskazuje również na sposoby ich rozpowszechnienia. Szeroki zakres użycia wyrażenie to uzyskało w wielu językach dzięki Ewangelii i kojarzone jest z gestem wykonanym przez Piłata, zmuszonego zgodzić się na karę

⁷Metafora konceptualna w przeciwieństwie do identyfikującej tworzy znaczenia abstrakcyjne. Jej fikcyjność utrudnia nazwie pełnienie funkcji nominacyjnej, ponieważ zatarciu ulega żywy obraz, a znaczenie ma tendencję do generalizacji. Ten typ metafory właściwy jest frazeologizmom somatycznym o motywacji komponentowej, np. *приходить в голову, крутится [вертится, сидит] в голове, в глазах чьих, в глаза, на равной ноге* (Телия, 1996, 143–144).

dla Jezusa. Obmył on ręce przed tłumem, mówiąc: „Не виновен я в крови Праведника сего” (Бирих, Мокиенко, Степанова, 1998, 504). Tłumaczenie tekstu ewangelicznego wprowadziło tę jednostkę do zasobów frazeologicznych innych języków.

Etymologiczno-historyczny słownik frazeologiczny języka rosyjskiego zdaje sprawę z przebiegu procesu zapożyczeń jednostek frazeologicznych związanych z językiem ciała: *волосы на себе рвать* – *wyrzucać sobie włosy*, *рвать волосы з головы* (z greki), *глаза на затылке* – *mieć oczy z tyłu* (z łaciny), *делать [сделать] большие (круглые) глаза* – *robić duże oczy* (występuje również w języku niemieckim), *ради прекрасных глаз* – *za piękne oczy* (w rosyjskim kalka z francuskiego), *на свою голову* – *na swoją głowę* (z greki, łaciny), *намылить голову* – *zmyć głowę* (w rosyjskim z niemieckiego), *давать голову на отсечение* – *dać sobie głowę uciąć* (kalka z francuskiego), *кусать зубы* – *przygryzać wargi* (pochodzi z języków starożytnych, cf. łacińskie *mordere labrum*), *вооружен до зубов* – *uzbrojony po zęby* (kalka z francuskiego), *говорить сквозь зубы* – *mówić przez zęby* (kalka z francuskiego), *купаться в крови* – *kąpać się [pławić] we krwi* (z mitologii), *бросать в лицо* – *rzucić w twarz* (kalka z francuskiego), *с ног до головы* – *od stóp do głów* (z greki), *стоять одной ногой в могиле* – *stać [być] jedną nogą w grobie* (kalka z greki), *крутить носом* – *kręcić nosem* (kalka z francuskiego), *пальцем не пошевелить* – *palcem nie ruszyć* (kalka z francuskiego), *смотреть сквозь пальцы* – *patrzeć przez palce* (w rosyjskim kalka z niemieckiego), *разводить [развести] руки* – *rozłożyć ręce* (kalka z francuskiego), *руки прочь* – *zabierz ręce, ręce przy sobie* (kalka z angielskiego), *сидеть сложа руки* – *siedzieć z założonymi rękami* (z łaciny)⁸.

Przedstawiona analiza pozwala stwierdzić, że jednostki frazeologiczne z nazwami części ciała współczesnego języka polskiego i rosyjskiego utrwalają istotny fragment języka ciała, definiowanego jako ruchy wolicjonalne ciała, nazywane przez G.E. Krejdlina gestami, ale i symptomy – niewolicjonalne zmiany cielesne (np. drżenie, zaburzenia widzenia) oraz odczucia (chłodu, gorąca itp.). W aspekcie onomazjologicznym informacje

⁸ Materiał językowy zaczerpnięto ze słownika: Бирих, Мокиенко, Степанова, 1998. Jednostkom rosyjskim dodano ekwiwalenty polskie. Informacja o pochodzeniu frazeologizmu umieszczona w nawiasie podaje źródło zapożyczenia w języku rosyjskim.

tego kodu cielesnego werbalizowane są frazeologicznie przy pomocy metafory identyfikacyjnej oraz konceptualnej. Globalny typ motywacji tych jednostek językowych wskazuje na zjawisko homonimii wewnątrzjęzykowej i odsyła do subkodów kultury. Symptomy cielesne odwołują się do pierwotnego i uniwersalnego doświadczenia ciała, fizjologii jego funkcjonowania. Wolicjonalne ruchy ciała stanowią już część tożsamości kulturowej, wspólnej kręgom kulturowym, do których przynależą badane języki.

Źródła

- Bąba, S., Liberek, J. (2001). *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bąba, S., Liberek, J., Dziamska, G. (1995). *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cirlot, J. E. (2000). *Słownik symboli*. Kraków: Znak.
- Głowińska, K., Piotrowski, T. (2000). *Popularny słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wilga.
- Kopaliński, W. (1990). *Słownik symboli*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Lukszyn, L., Zmarzer, W. (red.) (1998). *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*. Warszawa: Harald G. Dictionaries.
- Skorupka, S. (1996). *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Бирих, А. К., Мокиенко, В. М., Степанова, Л. И. (1997). *Словарь фразеологических синонимов русского языка*. Ростов-на-Дону: Издательство „Феникс”.
- Бирих, А. К., Мокиенко, В. М., Степанова, Л. И. (1998). *Словарь русской фразеологии: историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, Фолио-Пресс.
- Григорьева, С. А., Григорьев, Н. В., Крейдлин, Г. Е. (2001). *Словарь языка русских жестов*. Москва–Вена: Языки русской культуры–Венский славистический альманах.
- Молотков, А. И. (1986). *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Русский язык.
- Фёдоров, А. И. (ред.) (1997). *Фразеологический словарь русского литературного языка*. Москва: Издательство „Цитадель”.
- [Birih, A. K., Mokienko, V. M., Stepanova, L. I. (1997). *Slovar' frazeologičeskikh sinonimov russkogo ŗzyka*. Rostov-na-Donu: Izdatel' stvo „Feniks”.
- Birih, A. K., Mokienko, V. M., Stepanova, L. I. (1998). *Slovar' russkoj frazeologii: istoriko-ėtimologičeskij spravočnik*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet, Folio-Press.

- Grigor'eva, S. A., Grigor'ev, N. V., Krejdlin, G. E. (2001). *Slovar' ęzyka russkich ęstov*. Moskwa–Vena: ęzyki russkoj kul'tury–Venskij slavističeskij al'manah.
- Molotkov, A. I. (1986). *Frazeologičeskij slovar' russkogo ęzyka*. Moskwa: Russkij ęzyk.
- Fedorov, A. I. (red.) (1997). *Frazeologičeskij slovar' russkogo literaturnogo ęzyka*. Moskwa: Izdatel'stvo „Citadel'”].

Literatura

- Antas, J. (2013). *Semantyczność ciała. Gesty jako znaki myślenia*. Łódź: Primum Verbum.
- Baláková, D. (2011). *Dynamika súčasnej slovenskej frazeologie (fond somatických frazem)*. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität.
- Brocki, M. (2015). *Antropologia. Język ciała*. Wrocław: Astrum.
- Chlebda, W. (1991). *Elementy frazematyki: wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich.
- Drwięga, M. (2005). *Ciało człowieka: studium z antropologii filozoficznej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Eco, U. (1996). *Nieobecna struktura*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Hall, E. (1994). *Poza kulturę*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hordy, M. (2006). *Metonimia a doświadczenie cielesności*. W: *Слово в словаре и дискурсе*. Red. A. Бирих, Т. В. Володина. Moskwa: Элпис, s. 608–614.
- Jurkowski, M. (1983). *Nazwy części ciała jako nominacje wtórne w języku rosyjskim i polskim*. W: *Problemy nominacji językowej*, t. 2. Red. M. Blicharski. Katowice: Uniwersytet Śląski, s. 47–58.
- Kowalski, T. (1997). *Arabica et islamica: studia z dziejów islamu i kultury arabskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 149–155.
- Kraśnicka-Wilk, I. (2019). *Gesty w języku, język w gestach*. <http://www.academia.edu/32812743>. 17.10.2019.
- Krawczyk, A. (1983). *Frazeologizmy mimiczne i gestyczne (na materiale gwarowym)*. „Socjolingwistyka” (5), s. 137–144.
- Krawczyk-Tyrpa, A. (1987). *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich: związki frazeologiczne motywowane nazwami części ciała*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Krąpiec, M.A. (1999). *Odzyskać świat realny*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Krzyszowski, T.P. (1994). *Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeńiowych*. „Etnolingwistyka” (6), s. 29–51.
- Leathers, D.G. (2007). *Komunikacja niewerbalna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lewicki, A.M. (1982). *O motywacji frazeologizmów*. W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. I. Red. M. Basaj, D. Rytel. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 37–39.

- Lewicki, A.M. (1985). *Motywacja globalna frazeologizmów. Znaczenie przenośne, symboliczne i stereotypowe*. W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. III. Red. T. M. Basaj, D. Rytel. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 13–21.
- Matuszyk, Ł. (2016). *Fenomenologiczne ciało literatury*. „Hybris” (34), s. 99–118.
- Michow, E. (2013). *Studia nad frazeologią somatyczną języka polskiego i bułgarskiego*. Kielce: Wydawnictwo GlobalTranslator CUiT.
- Wawrzyńczyk, J. (2015). *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Fotoprzegląd frazeologiczny* (2). T. XLII. Warszawa: BEL Studio.
- Арутюнова, Н. Д. (1990). *Метафора и дискурс*. W: *Теория метафоры*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Прогресс.
- Арутюнова, Н. Д. (1976). *Предложение и его смысл*. Москва: Наука.
- Валодзіна, Т. (2009). *Цела чалавека: слова, міф, рытуал*. Мінск.
- Гаврин, С. Г. (1974). *Фраzeология современного русского языка: в аспекте теории отражения*. Пермь: Пермский государственный педагогический институт.
- Гак, В. Г. (1977). *Сопоставительная лексикология*. Москва: Международные отношения.
- Горды, М. (1997). *Лакунарные frazeологические единицы с компонентом голова/głowa в современных русском и польском языках*. W: *Slowo. Tekst. Czas. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. Red. M. Aleksiejenko. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Instytut Filologii Słowiańskiej, s. 213–218.
- Горды, М. (2010). *Соматическая frazeология современных русского и польского языков*. Щецин: Volumina.
- Козеренко, А. Д. (2000). *Жестовые идиомы и жесты: типы соответствий*. W: *Фраzeология в контексте культуры*. Москва: Языки славянской культуры, s. 374–382.
- Крейдлин, Г. Е. (2002). *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Куличенко, Ю. Н., Королевская, Е. М. (2017). *Сопоставительная характеристика русских и английских жестовых frazeологических единиц*. „Филологические науки. Вопросы теории и практики” 2(68), z. 1, s. 109–112.
- Мокиенко, В. М. (1989). *Славянская frazeология*. Москва: Высшая школа.
- Ройзензон, Л. И., Абрамец, И. В., (1969). *Совмещенная омонимия в сфере frazeологии*. „Вопросы языкознания” (2), s. 54–63.
- Серебренников, Б. А. (ред.) (1988). *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва: Наука.
- Серебренников, Б. А., Уфимцева, А. А. (ред.) (1979). *Языковая номинация. Общие вопросы*. Москва: Наука.
- Телия, В. Н. (1988). *Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира*. W: Б. А. Серебренников (ред.). *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва: Наука.
- Телия, В. Н. (1996). *Русская frazeология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа „Языки русской культуры”.

- [Arutúnova, N. D. (1990). *Metafora i diskurs. V: Teoriá metafory*. Red. N. D. Arutúnova. Moskva: Progress.
- Gak, V. G. (1977). *Sopostavitel'naâ leksikologiâ*. Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ.
- Gavrin, S. G. (1974). *Frazeologiâ sovremennogo russkogo âzyka: v aspekte teorii otráženíâ*. Perm': Permskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut.
- Gordy, M. (1997). *Lakunarnye frazeologičeskie edinicy s komponentom golova/głowa v sovremennyh russkom i pol'skom âzykah. V: Slovo. Tekst. Czas. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. Red. M. Aleksiejenko. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Instytut Filologii Słowiańskiej, s. 213–218.
- Gordy, M. (2010). *Somatičeskaâ frazeologiâ sovremennyh russkogo i pol'skogo âzykov*. Œecin: Volumina.
- Kozerenko, A. D. (2000). *Žestovye idiomy i žesty: typy sootvetstvij. V: Frazeologiâ v kontekste kul'tury*. Moskva: Âzyki slavânskoj kul'tury, s. 374–382.
- Krejdlin, G. E. (2002). *Neverbal'naâ semiotika: Âzyk tela i estestvennyj âzyk*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Kuličenko, Ū. N., Korolevskaâ, E. M. (2017). *Sopostavitel'naâ harakteristika russkikh i anglijskikh žestovyh frazeologičeskikh edinic*. „Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki” 2(68), z. 1, s. 109–112.
- Mokienko, V. M. (1980). *Slavânskaâ frazeologiâ*. Moskva: Vysšaâ škola.
- Rojzenzon, L. I., Abramec, I.V., (1969). *Sovmešennaâ omonimiâ v sfere frazeologii*. „Voprosy âzykoznaníâ” (2), s. 54–63.
- Serebrennikov, B. A. (red.) (1988). *Rol' čelovečeskogo faktora v âzyke. Âzyk i kartina mira*. Moskva: Nauka.
- Serebrennikov, B. A., Ufimceva, A. A. (red.) (1979). *Âzykovaâ nominaciâ. Obšie voprosy*. Moskva: Nauka.
- Teliâ, V. N. (1988). *Metaforizaciâ i eë rol' v sozdanii âzykovej kartiny mira. V: Rol' čelovečeskogo faktora v âzyke. Âzyk i kartina mira*. Red. B.A. Serebrennikov. Moskva: Nauka.
- Teliâ, V. N. (1996). *Russkaâ frazeologiâ: semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokul'turologičeskij aspekty*. Moskva: Škola „Âzyki russkoj kul'tury”.
- Valodzina, T. (2009). *Cela čalaveka: slova, mif, ritual*. Mínsk].